

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЙОГО ЖИВИМ... ПІД ЧАС ВІЙНИ. ПСИХОАНАЛІЗ У СУЧАСНОМУ СВІТІ ТА У ВОЄННІ ЧАСИ

Igor Romanov, Ph.D. із філософії, доцент, навчаючий психоаналітик
Українського психоаналітичного товариства
(стаді-групи Міжнародної психоаналітичної асоціації), психолог,
кафедра теоретичної і практичної філософії імені професора
Й. Б. Шада
філософський факультет
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Українське психоаналітичне товариство
м. Харків, Україна

KEEPING IT ALIVE... DURING THE WAR. PSYCHOANALYSIS IN THE MODERN WORLD AND IN WARTIME

Igor Romanov, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, a training analyst
of the Ukrainian Psychoanalytic Society (the IPA study group), psychologist
Department of J. B. Shadt Theoretical and Practical Philosophy
Faculty of Philosophy
V. N. Karazin Kharkiv National University
Ukrainian Psychoanalytic Society
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9044-0186>
igromanov66@gmail.com

Вступ. Ця стаття ґрунтується на моєму усному коментарі до доповіді Паоло Фонда «Розвиваючи психоаналіз та підтримуючи його живим» на конференції Українського психоаналітичного товариства (УПТ) в листопаді 2024 року (див. відповідну статтю у цьому випуску журналу). Ми всі, українські психоаналітики першої генерації, великою мірою завдячуємо своїм професійним розвитком Паоло Фонді, його особистій відданості справі відновлення психоаналізу у Східній Європі і колосальним зусиллям у цьому напрямі. Як багаторічний директор Психоаналітичного Інституту для Східної Європи ім. Хан Гроєн-Праккен, член Східно-Європейського комітету ЄПФ, член Комітету по нових групах Міжнародної психоаналітичної асоціації, досвідчений аналітик, супервізор і лектор Паоло Фонда не тільки допомагав нам пройти нелегкий шлях психоаналітичного навчання,

але й надихав власним ентузіазмом, прикладом щирого, щедрого та чутливого психоаналітичного мислення (Фонда, Романов, 2024). Можливість осмислювати психоаналітичне сьогодення в діалозі з ним є для мене великою честю і подарунком.

Мета статті. Я буду намагатися співставити загальні виклики, з якими стикається сучасний психоаналіз і які аналізує у своїй статті Паоло Фонда, з тими, що стоять перед українським психоаналізом під час війни. В цьому порівнянні я буду спиратися як на власний досвід психоаналітика і психотерапевта, а також викладача й організатора, так і на історію впливу війн на психоаналітичну спільноту.

Психоаналіз та війна в Україні. Неможливо думати про долю психоаналізу у сучасному світі, обходячи тему війни. Це так для українського психоаналітика, але я вважаю,

що також і для будь-якого іншого, бо катастрофічні зміни постукали в двері всього світу.

Нині Україна переживає найскладніші часи за роки своєї новітньої історії. «На кону», без перебільшення, – доля країни та нації. Чи до психоаналізу нам взагалі зараз? Питання це не зайве і має багато вимірів. По-перше, зброя для українських воїнів, світло, медикаменти та харчі для всіх громадян країни часто є більш нагальними, базовими потребами, без задоволення яких все інше видається призмами, як у тому анекдоті про королеву Франції, яка пропонувала голодним харчуватися тістечками. По-друге, як запитав нас на одній з перших «Зустрічей друзів» Патрік Мілер: а чи можливий психоаналіз з усіма його тонкощами і відтінками сенсів у наших екстремальних обставинах і чи корисний він, коли від людей очікуються рішучі дії, а не рефлексія та беззахисність в аналітичному діалозі?

Я б не відкидав жодного з цих запитань, радив би ставитись до них з увагою і повагою. Часто в прямому чи переносному сенсі ми вимушені сьогодні залишити наші аналітичні «установки», а часом і наші кабінети, і уподібнитись Фройдю, який сказав диригенту Бруно Вальтеру: «Просто йди та диригуй!» (Grotjahn, Scheidt, 1976). Іноді ми повинні сказати це нашим пацієнтам, іноді самим собі.

І все ж таки місце для психоаналізу у цьому буревії, в жорстокому протистоянні життя і смерті, теж знаходиться. Бо нікуди не зникає людська душа, психічна діяльність. «Куди би ти не пішов, – говорив Геракліт, – тобі не знайти кордонів душі». Навіть якщо ти пішов на війну...

Рік тому я написав статтю про безперервність психічного життя і необхідність психоаналітичної охорони його кордонів у воєнні часи (на жаль, вона все ще чекає публікації) (Romanov, 2025). Я розпочав її з кінематографічного прикладу – фільму Олексія Германа «20 днів без війни». Не буду тут переказувати свої роздуми, але нагадаю цю стрічку, в якій ми бачимо історії кохання, ревності, пробачення і віри всередині найжахливішої війни в історії людства (у Радянському Союзі, де, як відомо, не було не тільки сексу, але й психоаналізу з його увагою до персонального, внутрішнього життя, цей фільм був захищений лише особистим втручанням автора сценарію К. Симонова).

Тому, коли я думаю про те, чи можливий і чи важливий психоаналіз під час війни, я згадую пацієнта, який дзвонить своєму аналітику з війська, щоб розповісти про безпорадність і жах, а часом – про типові для нього ейфорію та піднесення, що наражають на небезпеку. Я згадую солдата, який втратив здатність розмовляти і спілкується з терапевтом меседжами. Дітей, які малюють палаючі будинки і померлих улюблених тварин, але, як і маленький пацієнт М. Кляйн Річард, не менше переймаються тим, що трапляється між мамою і татом, або з мамою без тата... Я думаю про своїх колег і пацієнтів в еміграції, які відчують себе у світі Nowhere, вічному проміжному просторі, Лімбо, відчайдушно намагаючись зшити своє розірване життя і розірвані самості.

Війна стикає нас з колосальним масивом травматичного досвіду. Ми чуємо людей, які пережили тортури, втратили близьких, були покалічені... Чуємо тих, хто втратив можливість жити в рідних домах. А якщо додати до цього списку тих, хто перебуває під постійним тиском, ризиком та обмеженнями військового часу, ми отримаємо майже повний перепис населення країни. Чи може впоратись психоаналітична спільнота з цим цунамі травматичного досвіду? Безумовно, ні. Тут потрібна робота всього суспільства і всього загалу фахівців. Але можуть допомогти психоаналітичні знання, в тому числі тим, хто досить далекий від психоаналізу. Знання про те, що травма – не тільки зовнішня подія, але і її руйнівний резонанс з внутрішньою психічною реальністю фантазій, бажань та тривоги; що безпомічність – родова ознака травми, а захисти від неї, як ідентифікація з агресором чи заперечення, можуть бути більш небезпечними, ніж сам травматичний досвід; знання про трансгенераційну передачу травматичного досвіду та про його «радіоактивне» розповсюдження у суспільстві; та багато про що ще (Romanov, 2023a).

Наведу короткий приклад пацієнтки, яка багато чого навчила мене стосовно травматичного досвіду. Роботу з нею я детально описував в іншій статті. Вона звернулась за допомогою в період, коли розпочався перший етап війни в 2014 році. Її привели до мене

не актуальні події, а старі дитячі травми (я помітив, як багато людей відчували їх актуалізацію на фоні подій війни). З першого ж контакту складалося враження тяжко травмованої людини: переляканої, неспроможної піклуватися про себе та своїх дітей, самодеструктивної та нав'язливо повторюючої свій травматичний досвід. Одним з його епізодів були аб'юзивні дії батька, що призвело до тотального заперечення його значення в житті пацієнтки та значення батька для її дітей. На п'ятому році аналізу ця жінка побачила сон, в якому між нами відбувалося щось еротичне, але існували перешкоди, і самого сексу не ставалося. Розмірковуючи над цим сном, пацієнтка усвідомила переносну закоханість у мене і сформулювала: «Це різні реальності – ви як аналітик, ви як той, в кого я закохана. Вони можуть співіснувати. І ніхто не повинен перекреслювати жодну з них». Продовжуючи цю тему на наступній сесії, вона несподівано згадала про щедрість свого батька і про епізоди, коли вона пишалась ним. Потім вона сказала: «Зараз я думаю, що його головною провиною були навіть не домагання до мене, а те, що він відібрав у мене батька, в якого можна було безпечно закохатись».

Цим дуже стислим прикладом я хочу проілюструвати складну взаємодію зовнішньої і внутрішньої реальностей у генезисі травматичного досвіду. Лікувальним є відтворення кордонів між ними, відновлення психічного життя без ризиків його травматичних обривів¹. Цей процес не є легким: зі згаданою пацієнткою нам довелося пройти важкий шлях, у тому числі жорстоких відігрувань назовні і всередині психічного аналізу ситуації. Але результат був вартий зусиль. Нормальне життя давалося їй нелегко. Як вона сама говорила: «Треба заново навчатись звичайних речей: годувати себе, ходити, піклуватись про себе». Але це було життя, в якому вона відчувала себе вільною від травматичного минулого². Важкість

¹ Деякі більш розгорнуті приклади можна знайти в моїй статті «Війни ззовні та всередині: Переживання війни пацієнтом, аналітиком і суспільством в Україні» (Romanov, 2023 с).

² Звичайно, таке вивільнення завжди буде відносним, а відкати назад можливі, особливо у разі зіткнення з новими травматичними подіями (Вайсс, 2024б). Але також вражаючою є спроможність багатьох травмованих пацієнтів відновлювати свій потенціал розвитку.

такої психоаналітичної роботи знов повертає нас до питання, чи спроможні психоаналітики допомогти всім, хто потребує такої допомоги сьогодні. Відповідь очевидно негативна. Але я впевнений, що здобуті в психоаналітичній роботі знання корисні не лише психоаналітикам, але й всім професіоналам, які долучаються до роботи з травмованими людьми. Наш досвід супервізійної роботи з консультантами доводить цю тезу (Help for the helpers project, 2023).

У зв'язку з цим особливим напрямом збереження психоаналізу живим є підтримка і розвиток психоаналітичної освіти. Я із захопленням спостерігаю ентузіазм кандидатів і нових аплікантів УПТ. Якщо щось і надихає, надає віри в майбутнє, то це вони. Їхня жадоба до пізнання, інтерес до свого та чужих внутрішніх світів, зацікавленість у розширенні психоаналітичних горизонтів у міжнародному спілкуванні вражають. Про яку кризу психоаналізу можна говорити, коли в країні, де вирує смерть, люди вдовольняють свій потяг до життя в психоаналітичному навчанні? Я вбачаю в цьому надзвичайний і надихаючий урок для всієї психоаналітичної спільноти.

Дистанційний аналіз як вимога часу. Паоло Фонда поставив низку дуже важливих запитань, над якими варто міркувати. Як психоаналіз повинен пристосовуватись до викликів часу? Як один з них – застосування онлайн-аналізу в терапії та навчанні – впливає на перебіг та саму сутність аналізу? Як нам обходитись із сучасним психоаналітичним плюралізмом, різноманіттям розуміння самого психоаналізу і способів «робити психоаналіз»? Які нові форми взаємодії психоаналізу з більш широкою спільнотою ми можемо запропонувати? І нарешті, як спорідненість психоаналізу та мистецтва може допомогти нам розширити межі наших вузьких «шкільних» систем мислення?

Я далекий від наміру пропонувати свої відповіді на ці дуже важливі, але і дуже об'ємні запитання. Але деякі речі я б хотів підкреслити і трохи розгорнути.

Перша стосується використання онлайн-аналізу (та інших форм дистанційної аналітичної та терапевтичної роботи). Цей виклик важливий для української професійної спіль-

ноти, але він також стосується всього міжнародного психоаналітичного середовища. Дуже довго психоаналітики ставилися до такої роботи з презирством. Хтось, особливо в Америці, практикував цю форму роботи та навіть психоаналітичного навчання, але більшість авторитетних психоаналітиків та психоаналітичних інституцій була налаштована скептично. Цю ситуацію раптово змінила пандемія коронавірусу. Я пам'ятаю листування в одній із перших дискусійних груп з цього питання, де представник дуже консервативної в цьому питанні французької спільноти Бернард Шевре різко висловився: «Годі дискутувати, добре це чи погано. Подивіться на спустошені вулиці Парижа. Це питання виживання. І ми робимо найкраще з можливого». Подібні ж відповіді я чув від авторитетних британських колег, які без жодних коливань перейшли до онлайн-роботи. (Цікаво в цьому контексті, що однією з найбільш консервативних у цьому питанні виявилась російська психоаналітична спільнота). Я вважаю, що з часу пандемії почався злам відношення до дистанційних форм аналізу, який нині привів до змін у положенні про психоаналітичне навчання – за новими правилами МПА 50, а в окремих випадках і 75 процентів сесій навчаючого аналізу можуть проходити в онлайн-форматі (ІРА, 2024).

Що це, як не приклад впливу зовнішніх обставин на психоаналіз? Але поки що ми говоримо про формальні, адміністративні аспекти цього впливу. Як точно каже Паоло Фонда, ми ще не дуже добре розуміємо наслідки цих змін для психоаналітичного процесу, для нашого розуміння факторів та можливостей терапевтично значущих змін у психіці аналізантив. З власного досвіду можу зазначити, що для деяких пацієнтів – і для більшості аналітиків – перехід зі звичайної до дистанційної форми роботи відчувається як болісна сенсорна депривація. Я згадую пацієнта, який розвив інтенсивну сексуалізацію у відповідь на таке обмеження контакту, та іншого, для якого відповіддю на збільшення дистанції з аналітиком стали близькі до психотичних фантазії проникнення у внутрішній простір аналітика та зворотні лякаючі фантазії проникнення в нього та спостереження за ним.

Колеги, що супервізуються, регулярно доповідають про більш виснажливий характер онлайн-роботи (я навіть знаю таких, хто бере за це більший гонорар). З іншого боку, цікавими є приклади пацієнтів – часто нарцисичних, тонкошкірих чи шизоїдних, які не бачать різниці або навіть віддають перевагу дистанційним формам аналітичної чи терапевтичної роботи. У більшості таких випадків я спостерігаю зневагу до емоційного складника аналітичної роботи та більш загальне заперечення значущості відносин, інфантильної залежності та прив'язаності.

Чи означає це, що дистанційний психоаналіз завжди буде залишатись аналізом другої якості? Я так не вважаю. Моя упевненість проти такої форми роботи була подолана завдяки спостереженню за колегою, яка супервізувала зі мною свою онлайн-роботу з пацієнткою – вона змогла досягти вражаючих результатів, на які я не сподівався! Я так не вмів... Але я впевнений, їй допомогли дві рекомендації, які ми виробили сумісно і яких я досі дотримуюсь. По-перше, онлайн-аналіз працює, коли він комбінується з аналізом у кабінеті і коли є можливість обговорювати за пацієнтом різницю. По-друге, обговорювати й обмірковувати важливо вплив цього формату роботи на пацієнта та її обмеження. Але останнє стосується будь-якого аналізу. Як часто нагадувала Ірма Бренман Пік, уявлення, що ми ідеальні об'єкти, які пропонують ідеальний аналіз, – професійна хвороба аналітиків (Brenman Pick, 2018). Можливо, особливо небезпечна вона саме в дистанційній роботі.

Психоаналіз та соціальні зміни. Друга тема – вплив зовнішніх соціальних потрясінь на психоаналіз – знов адресує нас до українського досвіду. Колись Джон Кафка, один із учителів в Інституті Хан Гроєн-Праккен сказав: «Психоаналіз ніколи не розвивався у середньо-очікуваному середовищі» (Kafka, 2004). Це правда, і це вказує на можливості у скрутних обставинах. Роботи Фрейда, створені в період Першої світової війни, відкриття Кляйн та Розенфельда у період Другої світової – чи не доводять вони цю тезу Кафки? Згадуючи це, можна навіть припустити, що психоаналітичні прориви потребували «неочікуваних обставин» для своєї реалізації. Д. Пік

написав цікаве дослідження про те, як політичні теми (у його випадку це було дослідження «психіки нациста») впливали не на вирішення чи дослідження самої проблеми, а на розвиток психоаналітичної думки та методології (Pick, 2012)³. У дискусії з ним Е. О'Шонесі відзначила, що «редукція» об'єктивної значущості психоаналітичних роздумів про війну, авторитарний характер, пропаганда тощо знецінює важливі досягнення психоаналізу (Pick, O'Shaughnessy, 2012). Так, наприклад, роботи Р. Мані-Кьола про війну і пропаганду знов привертають увагу наукової спільноти в контексті сучасних подій (Вайсс, 2024a; Frank, 2023; Pomerantsev, 2024). М. Шапіра запропонувала більш широку перспективу: як психоаналітичні дослідження та спостереження вплинули на практики, що безпосередньо формують особистість, – виховання дітей, сімейні стосунки, ролі матері та батька та ін.? З її точки зору, сумісно з іншими соціальними чинниками психоаналіз після Другої світової війни сприяв формуванню у західному суспільстві демократичної людини з гуманістичною етикою (Sharira, 2013).

Ця тема направляє мене до останньої ідеї статті Паоло Фонди, яку б мені хотілося відзначити. Це – позиція аналітика в аналітичному кабінеті та за його «вікном». В останній книзі Д. Такетта та його співавторів мовиться про чотири моделі психоаналітичної практики: психоаналіз як кіно, психоаналіз як театр, психоаналіз як імерсійний театр та як драматичний монолог (Tuckett et al., 2024). Я згадаю, як в одній зі своїх давніх лекцій Паоло Фонда порівнював пси-

хоаналіз та психотерапію з театром та кіно. У сьогоднішній доповіді він знов підкреслив важливість подвійної позиції аналітика – як активного співучасника емоційних взаємин з пацієнтом і відстороненого спостерігача за їх перипетіями. Я б додав до цього ще одну роль, четверту, а можливо й п'яту «колонну», існування якої можна вивести з історії психоаналізу та з діяльності самого Паоло Фонди. Це – участь психоаналітика у суспільних справах. Я повертаюся тут до початку своєї співповіді. Розмірковуємо ми про війну або примирення, про психіатричні реформи або розвиток психоаналізу там, де його не було, про зміни систем виховання або систем покарання, ми знаходимо багато сфер застосування своїх можливостей, які потребують залишити комфортне середовище аналітичного кабінету і стати дієвим учасником подій. Невипадково останні конференції Міжнародної психоаналітичної асоціації відкривають такі аналітики, як Лорд Джон Олдердайс чи Пумла Гободо-Мадікізела – не тільки чудові професіонали, але й учасники процесів, що змінили життя їхніх рідних країн (створення Угоди Страсної П'ятниці в Ірландії в першому прикладі, Комісії Правди та Примирення в Південній Африці в другому) (Alderdice, 2023; Gobodo-Magikizela, 2015). Паоло Фонда, який долучився до психіатричних реформ Франко Базал'ї в Італії, до відтворення психоаналітичної традиції у Східній Європі, до дискусій про минулі та сучасні війни (Fonda, 2017; Fonda, 2023) та до багатьох інших соціальних проектів і тем, надає чудовий приклад непростого поєднання психоаналітичної рефлексії з активною участю в житті суспільства.

Особливі стосунки Паоло Фонди з українською психоаналітичною спільнотою та Україною загалом посприяли його участі у ще одній соціальній активності – «Зустрічах друзів Українського психоаналітичного товариства». На цих заходах, які ми започаткували десь через пів року після початку повномасштабного вторгнення, українські психоаналітики і психотерапевти мають можливість осмислити свій досвід життя і роботи під час війни та сам феномен війни з найвідомішими представниками міжнародної психоаналітичної спільноти, а також з представниками інших

³ Близько до цього підходу розглядає вплив великих війн на психоаналіз Ілай Зарецькі. Хочуть вони цього чи ні, психоаналітики, з його точки зору, завжди «йдуть на війну», яка визначає тематику їхніх соціальних та власне аналітичних роздумів. Одним з прикладів можуть бути теорії Фрейда та Кляйн: «Відмінність між Фрейдом і Кляйн – різниця між психоаналізом Першої світової та Другої світової війн – була відмінністю у розумінні загальних проблем, з якими стикаються сучасні чоловіки та жінки, одним із прикладів яких була війна. Для Фрейда ключовою проблемою було таке зміщення Его, щоби надати індивіду свободу від імпульсів, від соціального тиску і від знеособлених репрезентацій інтерналізованого авторитету. Для Кляйн, навпаки, проблема полягала у побудові внутрішнього світу цілісних об'єктів, тобто у створенні й збереженні особистих зв'язків. В обох теоретиків суб'єкт намагався досягнути певної «хорошості», але у Фрейда ця боротьба була кантіанською і моральною, натомість у Кляйн вона була конкретною і реляційною» (Zaretsky, 2011, p. 188).

спеціальностей – соціологами, політиками, журналістами. Цей унікальний досвід психоаналітичного мислення майже буквально «під вогнем», що стало можливим завдяки сучасним засобам комунікації, сподіваюсь, буде адекватно оцінений з часом. А на цьому етапі ми вдячні Паоло Фонді, як і багатьом іншим доповідачам і учасникам наших зустрічей, конференцій і семінарів за допомогу в пошуку смислу в часом нестерпних обставинах. З деякими з перших наших дискусій можна ознайомитись у публікаціях (Fonda, 2023; Harris, 2023; Romanov, 2023b).

Висновки. Відповідь на питання про можливість психоаналізу під час війни вже дана історією самого психоаналізу. Так, психоаналіз можливий під час війни, він необхідний як власне психоаналітична практика, так і в якості загальної теорії психічного функціонування, якої потребують інші практичні психологічні підходи та соціальні науки. Більш того, історія психоаналізу демонструє, що саме під час війн та інших соціальних потрясінь психоаналіз найбільш активно розвивався. Але до відповіді на це питання можна підійти й більш диференційовано. Що важливіше для окре-

мого психоаналітика в конкретній ситуації? Іноді, безумовно, це буде не проведення психоаналізу, а практична дія чи соціальна активність. Чи необхідний психоаналіз пацієнтам, які потребують швидкої допомоги і в тому чи іншому сенсі повинні якнайшвидше повернутися «у стрій»? Відповідь знов-таки вочевидь буде негативною. Хоча психоаналітичне розуміння таких ситуацій ніколи не буде зайвим.

Більш широкий контекст, в якому розвивається сучасний психоаналіз, є викликом для нього. Які елементи психоаналізу необхідно зберегти, які будуть змінюватись, а які психоаналітикам прийшов час покинути? Тільки майбутнє дасть остаточну відповідь на ці запитання. Сьогодні ми бачимо нагальну потребу в розвитку дистанційних форм роботи і «несподівано» відкриваємо її можливості. Ми перевідкриваємо можливості психоаналізу в обговоренні соціальних проблем і розробці підходів до їх вирішення. Водночас, на чому особливо наголошує у своїй статті Паоло Фонда, психоаналіз залишається практикою, що охороняє та пестує значущість емоційних відносин – непросте завдання в епоху технічних засобів і зростаючої мобільності.

Список літератури:

- Вайсс Г. (2024а). «Болеро» пропаганди і війна. Значущість статей Роджера Мані-Кьола 1930–1950-х років для розуміння нинішньої війни Росії проти України. В кн. Травма, провина та репарація: Шлях із тупику до розвитку. Київ, Видавництво Ростислава Бурлаки, 2024, с. 259–278.
- Вайсс Г. (2024б). Травма, провина та репарація: Шлях із тупику до розвитку. Київ, Видавництво Ростислава Бурлаки, 2024.
- Фонда П., Романов І. (2024). Становлення та буття психоаналітика: Особистий шлях і розвиток психоаналізу в Східній Європі. Інтерв'ю з доктором Паоло Фондою (Італійське психоаналітичне товариство). Інтерв'юер – Ігор Романов (Українське психоаналітичне товариство). Конференція Українського психоаналітичного товариства «Виклики сьогодення та спроможності психоаналізу» (09.11.24). URL: <https://youtu.be/ZPn3gVy3YfY>
- Alderdice, J. (2023). Mind in the Line of Fire. 53rd Congress of the International Psychoanalytical Association on 26th July 2023 in Cartagena, Colombia. URL: <https://lordalderdice.com/2023/08/06/mind-under-fire/>
- Brenman Pick, I. (2018). An extract from British Psychoanalytic Society Scientific Meeting to celebrate the 80th birthday of Irma Brenman Pick. URL: <https://vimeo.com/135566666>
- Fonda, P. (2017). The mind at war. *Revue Roumaine de Psychanalyse*, 10(2), 135–156.
- Fonda, P. (2023). War: A heavy mental burden for present and next generations. *Psychoanal Cult Soc* (2023) 28:116–121. <https://doi.org/10.1057/s41282-022-00359-0>
- Frank, C. (2023). “Disingenuous smooth-tongued opportunist”; “Influence on others: BAD”; “clear thinker and humane”: Zu Roger Money-Kyrles Mitarbeit beim G.P.R.B. in Deutschland 1946. *Luzifer-Amor: Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse*, 36:171–187.
- Harris, A.E. (2023). The war in Ukraine: Commentary on Romanov and Fonda. *Psychoanal Cult Soc*. 28:122–124. <https://doi.org/10.1057/s41282-022-00364-3>
- Gobodo-Madikizela, P. (2015). Psychological repair: The intersubjective dialogue of remorse and forgiveness in the aftermath of gross human rights violations. In *JAPA*, 63/6, p. 1085–1124. DOI: 10.1177/0003065115615578
- Grotjahn, M., vom Scheidt, J. (1976). Freud Im Spiegel Seiner Biographien, *Die Psychologie des 20. Bd I*, Kindler Verlag, Muchen, Germany, pp. 197–225.

- Help for Helpers Project (2023). URL: <https://melanie-klein-trust.org.uk/events/help-for-helpers-project/>
- IPA (2024). Proposed Revision of Procedural Code on Training. URL: https://www.ipa.world/ipa/en/Members/Proposed_Revision_of_Procedural_Code_on_Training.aspx?WebsiteKey=cc9ea1bf-cec9-47a2-a143-7f12f1b8b0b4
- Kafka, J.S. (2004). Psychoanalysis never Developed in an “Average Expectable Environment”. Paper Presented at the 1st “Psychoanalyst at Work Conference” of the International Journal of Psychoanalysis, Moscow, 7–9 May, 2004.
- Pick, D. (2012). *The Pursuit of the Nazi Mind Hitler, Hess, and the Analysts*. Oxford University Press.
- Pick, D., O’Shaughnessy, E. (2012). Daniel Pick Reflections on Fascism and the History of Psychoanalysis. Institute of Psychoanalysis. URL: <https://archive.org/details/DanielPickReflectionsOnFascismAndTheHistoryOfPsychoanalysis>
- Pomerantsev, P. (2024). *How to Win an Information War: A Propagandist Who Outwitted Hitler*. London, Faber & Faber.
- Romanov, I. (2023a). Collective traumas, personal overcoming: In memory of Tatyana Nikolaevna Pushkareva. *Psychoanal Cult Soc.*, 28:376–392. <https://doi.org/10.1057/s41282-022-00363-4>
- Romanov, I. (2023b). Equation, moralization and denial. *Psychoanal Cult Soc.* <https://doi.org/10.1057/s41282-022-00339-4>
- Romanov, I. (2023c). The wars inside and outside: Experience of war in a patient, a psychoanalyst, and a society in Ukraine. *KnotGarden: Idee, Intrecci e Snodi Della Psicoanalisi*, 2: 67–101, Centro Veneto Di Psicoanalisi. URL: <https://www.centrovenetodipsicoanalisi.it/knotg-2023-2-war/>
- Romanov, I. (2025). Psychoanalysis in the time of war: Continuation of mental life and Oedipal situation. In Doctor, R. (ed.) *Anxiety, Psychoanalysis and Law*. (In print).
- Shapira, M. (2013). *The War Inside: Psychoanalysis, Total War, and the Making of the Democratic Self in Postwar Britain*. Cambridge.
- Tuckett, D., et al. (2024). *Knowing What Psychoanalysts Do and Doing What Psychoanalysts Know*. London, Rowman & Littlefield.
- Zaretsky, E. (2011). Psychoanalysis, vulnerability, and war. In Harris, A., Botticelli, S. (ed). *First Do Not Harm: The Paradoxical Encounters of Psychoanalysis, Warmaking, and Resistance*. Routledge, p. 177–200.

Анотація. Ця стаття є розгорнутим коментарем до статті Паоло Фонди «Розвиваючи психоаналіз та підтримуючи його живим» та дискусією із нею. В ній розглядається вплив соціальних змін на психоаналітичну теорію і практику, а також на організаційні аспекти життя психоаналітичної спільноти, насамперед психоаналітичне навчання. Розглядаються можливості і труднощі дистанційного аналізу. Загальні зміни у сучасному психоаналізі співвідносяться з тими, що переживає український психоаналіз під час війни. На клінічних та історичних прикладах доводиться, що збереження психоаналізу як практики, способу мислення та організованої професійної спільноти важливе для переробки травматичного досвіду на індивідуальному та соціальному рівнях. В індивідуальній психотерапевтичній роботі психоаналіз допомагає відновити кордони психічного життя та захистити його від руйнівного вторгнення зовнішньої реальності. Він також, незважаючи на всі зміни, підкреслює значення емоційних відносин на всіх рівнях психічного функціонування. У соціальній сфері психоаналіз частково виконує ті ж функції, стверджуючи необхідність захисту та відновлення психічного буття людини та демонструючи наслідки травматичного зіткнення соціальної та психічної реальностей. На історичних прикладах демонструються подвійні наслідки взаємодії психоаналізу та суспільства в періоди соціальних катаклізмів. З одного боку, психоаналітична спільнота розвивала теоретичні і практичні новації, свідомо чи не свідомо реагуючи на виклики війн та інших катастрофічних змін у суспільстві. З іншого – ця реакція також полягає в тому, що психоаналітики долучаються до фундаментальних соціальних реформ – у психіатрії, піклуванні про дітей, сімейних відносинах, що своєю чергою призводило до змін у суспільстві, індивідуальній психології та психопатології. Прикладом цього є діяльність Паоло Фонди в галузі психіатрії та психоаналітичного навчання. В українському контексті такими прикладами можуть бути психоаналітичний супровід спеціалістів, які працюють з травмованими особами, а також організація заходів щодо міждисциплінарного осмислення феномену та досвіду війни.

Ключові слова: війна, психоаналіз, психоаналітичний тренінг, російське вторгнення, Україна.

Abstract. The paper is an extended commentary on and discussion of Paolo Fonda's article "Developing psychoanalysis and keeping it alive". It discusses the impact of social change on psychoanalytic theory and practice, as well as on the organisational aspects of the psychoanalytic community, especially psychoanalytic training. The possibilities and difficulties of remote analysis are discussed. The general changes in contemporary psychoanalysis are correlated with those experienced by Ukrainian psychoanalysis during the war. Clinical and historical examples prove that the preservation of psychoanalysis as a practice, a way of thinking, and an organised professional community is important for the processing of traumatic experience at the individual and social levels. In individual psychotherapeutic work, psychoanalysis helps to restore the boundaries of mental life and protect it from the destructive intrusion of external reality. It also, despite all the changes, emphasises the importance of emotional relationships at all levels of mental functioning. In the social area, psychoanalysis partially performs the same functions, asserting the need to protect and restore the psychic life of a person and demonstrating the consequences of the traumatic collision of social and psychic realities. Historical examples demonstrate the dual consequences of the interaction between psychoanalysis and society in times of social cataclysms. On the one hand, the psychoanalytic community developed theoretical and practical innovations, consciously or unconsciously responding to the challenges of wars and other catastrophic changes in society. On the other hand, this reaction also consists in the fact that psychoanalysts are involved in fundamental social reforms – in psychiatry, child care, family relations – which in turn led to changes in society, individual psychology and psychopathology. An example of this is Paolo Fonda's work in the field of psychiatry and psychoanalytic training. In the Ukrainian context, such examples include psychoanalytic support for professional working with traumatised people, as well as the organisation of events for interdisciplinary understanding of the phenomenon and experience of war.

Key words: psychoanalysis, psychoanalytic training, Russian invasion, Ukraine, war.